

УДК 8;81-112.2

Жумабаева К.Ж.

И.Арабаев атындагы КМУну тил даярдыгы жана котормо кафедрасынын аспиранты

Жумабаева К.Ж.

аспирант кафедры языковой подготовки и перевода КГУ им.И.Арабаева

Jumabaeva K.J.

post graduate student at the Department of language training and translation, I.Arabaev KSU

**КЫРГЫЗ ЖАНА КЫТАЙ ТИЛДЕРИНДЕГИ КАБЫЛ АЛЫНГАН СӨЗДӨРДҮ
ЛИНГВИСТИКАЛЫК КӨРҮНҮШ КАТАРЫ ИЗИЛДӨӨ**

**ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАННЫХ СЛОВ КАК ЛИНГВИСТИЧЕСКОГО
ЯВЛЕНИЯ В КИТАЙСКОМ И КЫРГЫЗСКОМ ЯЗЫКАХ
RESEARCH OF BORROWING WORDS AS A LINGUISTIC PHENOMENON IN THE
CHINESE AND KYRGYZ LANGUAGES**

Аннотация: Акыркы учурда Кыргызстан менен Кытайдын маданий, экономикалык жана саясий байланыштарынын кеңейишине байланыштуу кытай тилинен кабыл алынган сөздөр кыргыз тилинде да активдүү боло баштады. Тилдеги кабыл алуулар ар кандай этникалык топтордун, элдердин, улуттар ортосундагы байланыштарда гана маанилүү болбостон, тилдик системаны изилдөөдө, алардын тарыхый өнүгүү этаптарын, маданиятынын өзгөчөлүктөрүн, социалдык түзүлүшүн, менталитеттин түшүнүүгө да жардам берет. Бул макалада биринчи жолу кытай жана кыргыз тилдериндеги кабыл алынган сөздөр изилденди.

Аннотация: В последнее время в кыргызском языке активизировались заимствования из китайского языка в связи с расширением культурных, экономических и политических связей между Кыргызстаном и Китаем. Заимствования в языке являются важным свидетельством контактов между различными этническими группами, народностями, нациями, помогающими не только в изучении языковой системы последних, но также в прослеживании и понимании этапов их исторического развития, особенностей культуры, социального устройства, менталитета. В этой статье впервые анализируются заимствованных слов в китайском и кыргызском языках.

Annotation: At present time borrowings from the Chinese language have been activated in the Kyrgyz language in connection with the expansion of cultural, economic and political ties between Kyrgyzstan and China. Borrowing in the language is an important evidence of contact between different ethnic groups, peoples, nations, helping not only in the study of the language system, but also in tracing and understanding the stages of their historical development, the characteristics of culture, social structure, mentality. This article for the first time analyzes loanwords in the Chinese and Kyrgyz languages.

Негизги сөздөр: тил байланыштары, кабыл алуу, кытай тили, маданият, транскрипция, гибридик ыкма, кыргыз тили, сыпаттама ыкма.

Ключевые слова: языковые контакты, заимствование, китайский язык, культура, транскрипция, гибридный метод, кыргызский язык, описательный метод.

Key words: language contacts, borrowing, Chinese, culture, transcription, hybrid method, Kyrgyz language, descriptive method.

Азыркы ааламдашуу доорунда элдердин саясий, соода, маданий жана башка тармактарындагы байланыштары, негизинен алардын тилдеринин өз ара карым-катнашка тийгизген таасири менен коштоло тургандыгы талашсыз. Тилдердин мындай өз ара аракеттенүүсү жана ал аракеттердин натыйжасында өзгөрүүлөргө учурашы, тарыхый жана тилдик себептерден улам эки же андан көп тилдер үчүн орток тилдик элементтердин пайда болуусун изилдөөдө ачык көрүнөт.

Кыргызстан менен Кытай коңшу өлкөлөр катары тыгыз байланыштарды түзүп, түрдүү тармактарда активдүү кызматташууда, эки элдин ортосундагы маданият аралык байланыш жыл өткөн сайын күчөп барат. Ааламадашуунун азыркы темпи алмашуу жана маалымат процесстерин тездетүүгө алып келди, мунун баары бир топ деңгээлде элдердин түпкү тилдерине, анын ичинде кыргыз тилине да таасирин тийгизет.

Кыргыз жана кытай тилдеринин лексикасын салыштыруу, эки тилдин тилдик кырдаалынын универсалдуулугун жана уникалдуулугун көрсөтүүгө, кабыл алуунун улуттук жана маданий өзгөчөлүктөрүн эки башка тилде түшүндүрүүгө мүмкүндүк берет.

Кытай тилинин сөздүк курамында, негизги төл сөздөн башка, башка тилдерден кирген сөздөр да бар. Башка тилдердей эле кытай тилинин лексикалык кору дайыма өзгөрүү процессинде. Кээ бир сөздөрдүн колдонуудан чыгып, жаңы сөздөрдүн пайда болушу, тилдин

лексикасынын толукталып, байып турушунун маанилүү булагы болуп саналат. Жаңы сөздөрдү башка тилдерден түз жана кыйыр түрдө кабыл алуу же кытай тилинин ресурстарынын негизинде жаңы лексикалык бирдиктерди түзүү аркылуу пайда болгон.

Кабыл алынган сөздөргө болгон кызыгуунун өсүшү, биринчиден, мамлекеттер аралык карым-катнаштар жана тилдер аралык байланыштар жана экинчиден, илим менен техниканын өнүгүшү, илимий ишмердүүлүк чөйрөсүндө байланыштардын кеңейиши менен, кандай гана тил болбосун анын лексикасында чет тил терминдеринин саны бир кыйла көбөйөт.

Бул актуалдуу багытка тил илиминде көрүнүктүү кытай жана орус окумуштуулары Н. Ф. Алефиренко, Юй Шэнбо [2009], О. Д. Шмелева [2016]; Е. В. Маринова [2012]; О. Ю. Руденко [2012]; Е. В. Тихонова, Ю. П. Леонтьева [2015]; И. А. Муравская [2014]; Т. Е. Храбан [2016], П. В. Шакин [2013], А. С. Шмунер [2009], Ли Бин [2016]; Янь Цюцзюй [2011]; Сюй Гаоюй [1997]; О. В. Донова [2011]; Л. М. Шипановская, Цзян Ин [2016]; Н. В. Перфильева, Ху Пэйпэй [2012]; Юйлин Чэнь [2015] ж.б. кайрылышкан

Ар бир тилдин өнүгүшүндө лексиканы байытуунун негизги жолу чет тилинен кабыл алынган сөздөр болуп саналат. Бир тилдин башка тилге тийгизген таасири фонетикада же грамматикада эмес, айрыкча, лексикада, лексикалык элементтерди кабыл алууда ачык - айкын көрүнүп турат.

Тарыхый жактан караганда, кытай эли кабыл алган сөздөргө да кылдат мамиле кылышкан жана элдин лингвомаданий кызыкчылыктарына каршы келбеши үчүн кабыл алынган сөздөрдү өздөштүрүүгө аракет кылышкан. Байыркы Орто Азиядан жаңы алынган сөздөр байыркы кытай тилине кирген, алар азыркы убакта бул сөздөрдүн мааниси түп нуска сөздөрдөй болуп кабыл алынган. Бул кабыл алынган сөздөр ошол кезде Кытайда кездешпеген жаныбарлардын, өсүмдүктөрдүн жана объекттердин аттарын билдирген. Мисалы, 駝 (төө), 葡萄 (жүзүм), 苹果 (алма), 箜篌 (арфа) ж. б.

Кытай тилине кирген, бөтөн лексикалык бирдиктер анын өнүгүшүнүн ички мыйзамдарынын өнүгүшүнө ылайык жаныланууга туш болот, эгер кытай фонетикалык системасына мүнөздүү болбогон тыбыштарды камтыса, тыбыштык түзүлүшүн фонетикалык системасына ылайык өзгөртүлүп, жаңы мааниге ээ болот.

Кытай тилинде лексикалык кабыл алуунун негизги жолдору:

1. **Транскрипция**, б.а. фонетикалык ыкма. Мында кабыл алынган сөздөрдүн тыбыштык формасы сакталат (айрым учурларда сөздөрдү кабыл алган тилдин фонетикалык өзгөчөлүктөрүнө ылайык өзгөрүүгө учурайт). Бул ыкма төмөнкү учурларда колдонулат:

1. Бир муундуу сөздөр, б.а. бир гана иероглифтен туруп, бир мааниге ээ болгон сөздөр. Мисалы, 扎 (zha, dozen (англ.), дюжина), 听 (ting, tin (англ.), банка), 塔 (ta, stupa (санскрит), мунара), 僧 (seng, samgha (санскрит), буддист кечили).

2. Эки муундуу сөздөр, б.а. эки иероглифтен турган жана бир маанини туюнткан сөздөр. Мисалы, 逻辑 (luo ji, logic (англ.), 撒旦 (sa dan, Satan (иврит.), Шайтан), 伏特 (fu te, Volta (итал.), вольт), 咖啡 (ka fei, coffee (англ.), кофе), 沙发 (sha fa, sofa (англ.), диван), ж.б.

3. Көп муундуу сөздөр, б.а. үч же андан көп иероглифтен туруп, бир эле маанини туюнткан сөздөр. Мисалы, 阿斯匹林 (asipilin (нем.), аспирин), 奥林匹克 (aolinpike, (англ.), олимпиада), 布尔什维克 (buershiweike, большевиктер), 苏维埃 (su wei ai, кеңеш), 巧克力 (qiao ke li, chocolate (англ.), шоколад) ж.б.

Белгилей кетчү нерсе, кытай тилинде бир жана көп муундуу сөздөр жөнөкөй сөздөргө тааандык. Эки жана көп муундуу сөздөрдөгү кандай гана иероглиф болбосун бул сөздүн толук маанисин билдире албайт. Мисалы, "苏", "维", "埃" - бул үч иероглифтин ар биринин өзүнчө мааниси бар жана эгер алар чогуу колдонулбаса, анда бул сөздүн "сунуш" деген маанини билдирбей калат.

2. **Семантикалык ыкма.** Семантикалык кабыл алуу, фонетикалык кабыл алуудан айырмаланып, кытай лексикалык элементтеринен жаралат, демек, алардын тыбыштык жана графикалык формасы боюнча алар баштапкы кытай лексикасынан эч кандай айырмаланбайт, өздөрүнүн графикалык турпатын сактап калганы менен кытай тилиндегидей окулган сөздөр арбын. Мисалы, 德律风 delufeng «телефон», кийинчерээк семантикалык жактан 电话 dianhua (dian “электр кубаты” + hua «кеп») болуп озгоргон.

Көбүнчө бул алынган сөздөр жарым -жартылай транскрипция ыкмасы менен, жарым -жартылай эркин которуу ыкмасы менен тилге киргизилет. Мисалы: 浪漫主义 (lang man, romanticism (англ.), романтизм): англис тилинде «romanticism» – туунду сөз, «romantic» муун жана «-ism» суффиксинен турат. «Romantic» транскрипция ыкмасы менен которулуп, «-ism» эркин котормону колдонулган. Ушул эле ыкма менен кытай тилинде башка сөздөр кабыл алынган. Мисалы, 共产主义 (gong chan zhu yi, communism (англ.), коммунизм), 沙文主义 (sha wen zhu yi, chauvinism (англ.), шовинизм), 马克思主义 (ma ke si zhu yi, Marxism (англ.), марксизм) ж.б.

3. Гибридик же аралаш ыкма

а. Семантика-фонетикалык мүнөздөгү гибридик ыкмасы: Кытай морфемасы + фонетикалык кабыл алуу. Мисалы, "卡" (ka (англисче Card), 登记卡 (deng ji ka, "каттоо картасы" (deng ji ka, "каттоо" + ka), 电话卡 (dian hua ka, (dian hua "phone" + ka) "phone card"), 生日卡 (sheng ri ka, (sheng ri "birthday" + ka) "happy birthday card") ж.б.

б. Гибридик фонетика-семантикалык ыкмасынын конструкциясы болуп фонетикалык кабыл алуу + кытай морфемасы саналат. Кытай тилинде муундардын саны чектелүү болгондуктан, ошол эле иероглиф менен бир нече чет элдик сөздөрдү жазууга болот. Мисалы, "ка", "карточка" элементинен тышкары, "кассета", "машина", "калория", (лат. Calorie) "卡路里" (ka lu li) үч иероглиф менен берилет, ка нын кыскартылган варианты дагы колдонулат - qian ka "kilocalorie", da ka "large calorie", ke "грамм-калория" ж.б.)

в) Фонетикалык кабыл алуунун төл сөз менен айкалышуу жолу. Мисалы, 吉普车 (ji pu che, (англ. Jeep + che “унаа”), 探戈舞 (tan ge wu, (англ. tango + wu “бий”); 啤酒 (pi jiu, (англ. Beer + jiu "вино") "пиво"), 芭蕾舞 (ba lei wu, (фран. ballet+ wu "балет"), 哈巴狗 (ha ba gou, (монгол. Хана + gou "ит"), 泊车 (bo che, (англ. port + che "транспорттук каражат) "стоянкага койуу"), 拉力赛 (la li, (англ. rally+sai "жарыш") "узакка созулган жарыш"), 沙丁鱼 (sha ding, (англ. sardine + yu "fish") "сардина") ж.б.

Бул жерде төл сөздөр "鱼", "舞", "车", "赛", "酒", "狗" тл сөздөр болуп саналат.

Ошентип, суффикстер туунду мааниси менен түшүндүрөт.

(4) **Тамгалык аббревиатура.** Тамгалык аббревиатурасы чет тилдеринин тамгаларынан же кытай тилинин тыбыштарынын транскрипциясынан турат.

Тамгалык аббревиатура ыкмасы менен кабыл алуу эки топко бөлүнөт:

1. Тамганын толук кыскартылышы, б.а. чет тилдеринин тамгаларынан же кытай тилинин тыбыштарынын транскрипциясынан турган түздөн -түз кабыл алуу. Мисалы, телевизор (电视, dian shi, телевидение), UFO (不明飞行物, bu ming fei xing wu, UFO), ДНК (脱氧核糖核酸, tuo yang he tang he suan, DNA), HSK (汉语水平考试, han yu shui ping kao shi, чет өлкөлүктөр үчүн кытай сынагы), СВА (中国篮协) – Кытай Баскетбол Ассоциациясы ж.б.

2. Гибрид же аралаш ыкмасы чет тилдеринин тамгаларынан кытай тамгаларынын транскрипциясынын тамгаларынан турат. Мисалы, BASIC 语言 (初学者通用符号指令码,

chu xue zhe tong yong fu hao zhi ling ma, BASIC, CT 检查 (电子计算机 X 射线扫描检查, dian zi ji suan ji X she xian sao miao jian cha, компьютердик томография текшерүү), ВИЧ 病毒 (艾滋病病毒, ai zi bing bing du, СПИД ж.б.

Япон тилинен кабыл алуулар. Батыш цивилизациясын учурунда япон тилинен көптөгөн сөздөр кабыл алынган, япон окумуштуулары сөздөрдү иероглифтер менен бул тилге которушкан.

Бул кабыл алынган сөздөр эки категорияга бөлүнөт:

1. Япон окумуштуулары кытай иероглифтери менен которулган терминдерди түзүшкөн. Мисалы, 革命 (ge ming, революция), 设计师 (she ji shi, дизайнер), 乐观 (le guan, оптимизм) ж. б.

2. Япон окумуштуулары кытай тилинде болгон материалды колдонуу менен которулган терминдерди түзүштү. Мисалы, 手续 (shou hu, формалдуулук), 能力 (neng li, жөндөмдүүлүк), 金融 (jin rong, финансы), 一 (ti cao, гимнастика) ж.б. Акыркы учурда кытай тилинде япон тилинен алынган дагы көптөгөн сөздөр бар.

Кыргыз эли өзүнүн өсүп-өнүгүү доорунда көптөгөн элдер менен ар түрдүү алакада болуп келген. Кыргыз тилинин лексикасынын сырткы булактардын эсебинен байышында көбүнчө орус, англис, араб, иран, монгол, түрк, немис тилдеринен кабыл алынган сөздөр экендиги белгилүү. Эне тилибиз башка элдердин тили, дили, үрп-адаты жакын элдердин тилдеринен оошкон сөздөр, атоолор аркылуу байып, өнүгүшүнө жана байышында талаш жок.

Тарыхый жана археологиялык көрсөтүүлөрдүн негизинде карасак, Орто Азиядагы, Түштүк Сибирдеги элдер Кытай мамлекети менен байланышта болгон.

Белгилүү орусиялык синолог, академик В.П. Васильев кытай тилинин Орто Азиянын тилдери менен өз ара байланышын изилдөө зарыл деп белгилеген [Васильев, 1872].

Түрк тилдери жана кытай тилиндеги кабыл алууга бир топ илимпоздор (Радлов, 1911; Юдахин, 1938; Баскаков, Насилов, 1939; Жарринг, 1964; Наджиб, 1968 ж. Б.), (Новгородский, 1951; Рахимов, 1970), (Радлов, 1911, Юдахин, 1938; Баскаков, Насилов, 1939; Jarring, 1964; Наджиб, 1968 и др.), эмгектеринде маалыматтар берилген. Бирок кытай тили менен кыргыз тили боюнча изилдоолор жокко эсе.

Борбордук Азия элдери Улуу Жибек жолу аркылуу Кытай менен соода жүргүзүшкөн. Мындан тышкары, буддизмдин жайылышы Чыгыш элдеринин маданий жана башка байланыштарын жана тилдердин байланышын камсыздаган. Муну байыркы кытай-түрк маданий жана адабий байланыштарынан көрүүгө болот. Белгилүү болгондой, бул элдердин коомдук-саясий, экономикалык жана маданий мамилелеринин тамыры кылымдарга барып такалат. Бул кызматташтыктын натыйжасында кытай тилинен лексикалык кабыл алуулар түрк тилдерине келген. Мисалы, манти- 曼蒂 ж.б. манти [кыт. мян -камыр + ти -эт. Камыр жана эттен жасалган тамак].

Сырттан кирген сөздөр башка тилдердегидей эле кыргыз тилине да оозеки жана жазма жол аркылуу келип кирген. Оозеки байланыш аркылуу кирген сөздөр ошол тилдин тыбыштык өзгөчөлүктөрүнө ылайыкташып фонетикалык өзгөрүүгө учурап колдонулган. Оозеки келип кирген сөздөр төл сөздөрдөн ажырата албайбыз. Ал эми жазма тил аркылуу келип кирген сөздөр тыбыштык жактан анчалык көп өзгөрүүгө учурабайт. Азыркы учурда Кытайдан экспорттолгон ар кандай техникалык буюмдар жана башка буюмдар жана соодага байланыштуу сөздөр колдонула баштады. Кыргыз тилинде биздин күнүмдүк турмушта көп колдонулган бул тилден кирген сөздөрдү таба алабыз. Мисалы, 久囊-жиюсай - жашылча-жашылчалар, daran ji - 大盤雞, тамак -аш, ганфан -乾飯 тамак, манпар - 曼帕爾, гуиру лагман, 吉魯拉格曼.

Кытай жана кыргыз тилдеринде семантикалык жана фонетикалык жакындыкты байкайбыз. М., кырг. кубан, (кубануу)- ‘’, кытай. 高兴 huan- ‘кубанычтуу’; кырг. төө ~ кытай. 骆驼 tuó.

Х.Карасаев дин сөздүнөн да кытай тилинен кирген төмөнкүдөй терминдер табылды: **айжанжуң** – аскер башы, аким; **ваң** – князь; **гангүң** – баатыр, эр, тайманбас; **дунчу** – **котормочу, тилмеч; жанжуң** (*кыт.цзен-команда, цзюнь-аскер*) – генерал – губернатор, аскер башы; **зуңтун** (*кыт.цзун-башкы, туң-башкаруу*) – мамлекет башчысы [1].

Кытай тилиндеги башка тилдерден кирген сөздөрдүн кыргыз тилиндеги ролун, мындай элементтердин семантикалык, фонетикалык, өзгөрүүгө учуроо жолдорун, ошондой эле кабыл алынган сөздөрдүн лексикалык, семантикалык, грамматикалык, этимологиялык проблемаларын илимий жактан изилдөө маанилүү. Анткени тилдик кубулуштардын учурдагы абалын билүү үчүн анын өткөн абалын билүү маанилүү, анткени мындай маалымат жаңы кубулуштарды жана элементтерди аныктоону талап кылат. Андыктан тил илиминин тармагы кытай тилинен кыргыз тилиндеги кабыл алынган сөздөр ар тараптуу, кенири жана терен илимий-изилдөөлөрдү талап кылат.

Колдонулган адабияттар:

1. Карасаев Х.К. Өздөштүрүлгөн сөздөр. – Ф., 1986.
2. Васильева С.Г., Лю Хуанчжун. Китайско-русский словарь иностранных заимствований в современном китайском языке. М.: Восточная книга, 2009. 160 с.
3. Горелов В.И. Лексикология китайского языка. М.: Просвещение, 1984. 217 с.